Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

O O S T S T E L L I N G W E R F

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO DE FRIESE WOUDEN

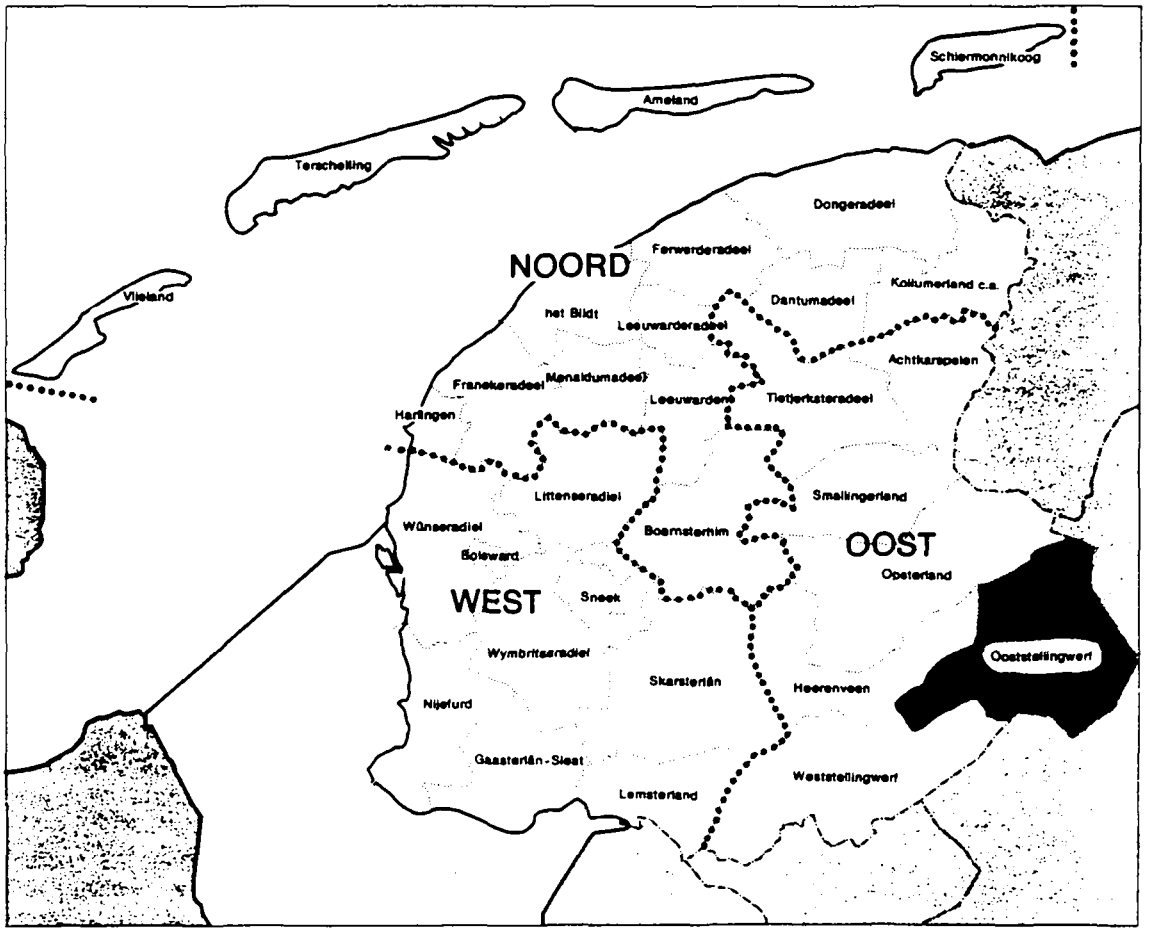

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Vervening 4
2.3 Bodemsoorten 4
2.4 Reliëf 4
2.5 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 5
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 6

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 6
4.2 Landwegen 7
4.3 Tramverbindingen 7
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 8

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 8
5.2 Landbouw en zuivelindustrie 9
5.3 Vervening 9
5.4 Handel, ambachtelijke bedrijven en industrie 9
5.5 Recreatie 10

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 10
6.2 De nederzettingen 11
6.3 Verspreide bebouwing 16

LITERATUUR 17

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 18

BIJLAGE BEVOLKINGSONTWIKKELING 19

1 INLEIDING

De gemeente Ooststellingwerf is gelegen in regio De Friese Wouden (Oost). De gemeente grenst in het oosten en het zuiden aan de provincie Drenthe, in het zuidwesten aan de gemeente Weststellingwerf, in het westen aan Heerenveen en in het noorden aan de gemeente Opsterland.

In 1904 en 1953 werden de grenzen van de gemeente Ooststellingwerf gewijzigd. In 1904 betrof het de grenzen met de voormalige gemeente Schoterland en in 1953 waarschijnlijk de grenzen met Weststellingwerf (en misschien ook Opsterland). De gemeente heeft thans een oppervlakte van 226,08 km^2, waarvan 1,32 km^2 tot het binnenwater behoort.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente 24.799 inwoners, waarvan ruim een derde deel woonachtig was in Oosterwolde, de hoofdplaats van deze gemeente. Behalve Oosterwolde liggen in de gemeente nog 12 dorpen, nl. Appelscha, Donkerbroek, Elsloo, Fochteloo, Haule, Haulerwijk, Langedijke, Makkinga, Nijeberkoop, Oldeberkoop, Ravenswoud en Waskemeer.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Tijdens de Riss-ijstijd, omstreeks 200.000 jaar voor Chr., ontstonden in het zuidoosten van Friesland noordoost-zuidwest lopende ruggen als gevolg van de opstuwende werking van het landijs. Het door het ijs meegevoerde materiaal dat bij het afsmelten achterbleef vormde de keileem, dat in Friesland bijna overal in de ondergrond aanwezig is. Ter plaatse van de huidige riviertjes de Boorne, Tjonger en de Linde lagen vroeger waarschijnlijk smeltwaterdalen, hetgeen de brede dalen van deze kleine stroompjes verklaarbaar maakt.
Tijdens de Würmijstijd daalde het zeeniveau sterk en lag de Noordzee grotendeels droog. In Friesland werden op de keileemondergrond door de wind zandpakketten afgezet. Ook in het begin van het Holoceen was het klimaat nog niet zo gunstig en ontstond een deel van de jongere dekzanden aan de westkant van de Friese Wouden. Later werd het klimaat beter waardoor de plantengroei werd bevorderd. De zeespiegel rees sterk en op natte plaatsen ontstond onder bepaalde omstandigheden veen, zoals ook het geval was in de tussen de zandruggen gelegen laagten.

Op de voor bewoning geschikte zandruggen kwamen de eerste agrarische nederzettingen tot stand, zoals in het laatste hoofdstuk is beschreven. In de volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de verveningswerkzaamheden, die tot ingrijpende veranderingen in de veengebieden hebben geleid.

2.2 Vervening

Vanaf het begin van de 18de eeuw vond turfwinning in het hoogveen plaats, relatief laat vanwege de afstand tot bevaarbaar water. Het doortrekken van de Opsterlandsche Compagnonsvaart was in 1790 gevorderd tot aan de Tjonger. In 1756 werd begonnen met het graven van de Haulerwijkstervaart en de haaks daarop gelegen wijken. De vervening in de omgeving van Appelscha begon in de eerste helft van de 19de eeuw. In 1828 waren de voorbereidingen gereed : het graven van de vaart van Venekoten onder Oosterwolde tot aan de Appelschaster venen en de wijken. Na Appelscha volgde Ravenswoud. Aan het einde van de vorige eeuw was de turfgraverij over haar hoogtepunt heen. Op bescheiden schaal bleef men echter met de vervening bezig. Zo werd tot in de jaren '80 van deze eeuw in de omgeving van Fochteloo hoogveen afgegraven (Fochteloërveen).

De verveningswerkzaamheden leidden binnen de dorpsgebieden van Haule en Appelscha tot het ontstaan van nieuwe (niet-agrarische) kernen aan de vaarten, die de oude kernen wat betreft het inwonertal boven het hoofd groeiden. Na de ontginning van de verveende gronden werden in deze gebieden verschillende nieuwe boerderijtjes gebouwd.

2.3 Bodemsoorten

In het grootste gedeelte van de gemeente liggen grove zandgronden aan de oppervlakte. Van de vroegere (hoog)veengronden is het grootste gedeelte vergraven, met uitzondering van een gebied in het Fochteloër veld. In de omgeving van Appelscha kwamen stuifduinen voor die thans echter grotendeels begroeid zijn. Het gebied "de Kale Duinen" geeft nog een indruk van de situatie, zoals die vroeger op grotere schaal moet hebben bestaan.

2.4 Reliëf

De bodem van Ooststellingwerf kan beschouwd worden als een uitloper van het Drents Plateau. In de gemeente ligt een tweetal hoge zuidwest-noordoost-gerichte zandruggen, namelijk Jubbega-Donkerbroek-Haule en Oldeberkoop-Makkinga-Oosterwolde die in hoogte variëren tussen 2,6 en 4 meter t.o.v. NAP. De hoogst gelegen gebieden zijn echter de Appelschaaster bossen en duinen (ruim 8 meter tot ca. 14 meter bij de uitkijktoren Boschberg) en de vergraven venen bij Appelscha (omstreeks 12 meter), de hoge venen bij Fochtelo (ruim 7 tot 11 meter) en de hoge zandgronden bij Oosterwolde (8 à 9 meter).

2.5 Waterbeheersing

De afwatering vond vanouds plaats op natuurlijke wijze via de Tjonger (met Groot- en Kleindiep) en de Linde. De leidijken die werden aangelegd ter bescherming van de landbouwgronden tegen het zure veenwater uit de hoogveengebieden zijn zeer oud. Vanaf het begin van de vervening werden deze dijken overbodig omdat het

overtollige water via de wijken en vaarten kon afstromen.
De waterbeheersing werd sterk verbeterd door de kanalisering van de Tjonger (1886-1888) en de normalisering van de Linde (1922-1927), waardoor de regelmatig terugkerende overstroming van de erlangs gelegen landerijen tot het verleden gingen behoren. (Zie ook hoofdstuk 4)

De afwatering vindt tegenwoordig in westelijke richting plaats via de veenkanalen, de Haulerwijkstervaart, de Opsterlandsche Compagnonsvaart, de Tjonger (met het Grootdiep) en de Linde.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks 1850 waren de hoger gelegen gronden nabij de dorpen veelal in gebruik als bouwland, soms gemengd met weiland. De lager gelegen landerijen waren in gebruik als weiland, terwijl de laagst gelegen landerijen, met name langs de Tjonger en de Linde als hooiland dienden. Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren er nog grote arealen woeste gronden, met name in de vorm van heide en stuifduinen. Op verschillende plaatsen in de gemeente werd in het hoogveen turf gewonnen. Verder waren er vele kleine boscomplexen, houtsingels en houtwallen. In de omgeving van Oldeberkoop bestond ooit een viertal eendekooien, die in 1850 echter weer verdwenen waren. Op de heide werden schapen gehouden.

Tussen 1850 en 1940 vonden met betrekking tot het grondgebruik enkele belangrijke ontwikkelingen plaats zoals de verdergaande vervening, de ontginning van woeste en verveende gronden, het verdwijnen van de hooilanden en de bebossing. De ontgonnen gronden werden voor een deel als bouwland en voor een deel als grasland in gebruik genomen. De in 1924 opgerichte "N.V. de Drie Provincieën" nam daarbij een 7-tal projecten voor haar rekening, nl. Haulerpoel en Boswachterij Haule (samen 161 ha.), Fochteloo (536 ha.), Fochteloo II (112 ha.), Oud-Appelscha (80 ha.), Jongenshuis (213 ha.) en Elsloo (319 ha.).
De lage hooilanden verdwenen als gevolg van de betere afwatering door het kanaliseren van de Tjonger en het normaliseren van de Linde (zie volgende hoofdstuk), waardoor de vroeger regelmatig terugkerende overstromingen achterwege bleven.
Op verschillende plaatsen in de gemeente werden bossen aangeplant, mede om het stuiven van de duinen tegen te gaan ter bescherming van de landbouwgronden. Zo werd omstreeks 1880 in de omgeving van Appelscha begonnen met de aanleg van 200 ha. bouw- en boslanden naar plannen van F. v.d. Bosch. Bij Haulerwijk ligt het Blauwe Bosch.

3.2 Verkaveling

Omstreeks 1850 waren nog grote gebieden in Ooststellingwerf niet of nauwelijks verkaveld, vooral in het zuiden en oosten van de

gemeente.
In de wel verkavelde delen van de gemeente was vooral de strokenverkaveling wijd verbreid, met name de opstrekkende verkaveling met langwerpige percelen loodrecht op de ontginningsassen, en de strokenverkaveling in de hooilanden. Verder waren er essenverkavelingen bij Oosterwolde, Tronde (Elsloo) en Oud-Appelscha. Langs de Compagnonsvaarten in de omgeving van Haulerwijk en Nieuw-Appelscha komt een voor veenkoloniale gebieden met wijkenstelsel kenmerkende verkaveling voor.

De oude verkavelingspatronen zijn in grote lijnen goed herkenbaar gebleven met uitzondering van de omgeving van Oosterwolde (ten gevolge van de uitbreiding van dit dorp) en de voormalige hooilanden ter weerszijden van de sterk gekanaliseerde Tjonger. In het huidige verkavelingspatroon zijn slechts hier en daar nog de vroegere meanders van de Tjonger herkenbaar, zoals bij het natuurreservaat "De Dellebuursterheide".
De woeste gronden werden na de ontginning meestal op een rationele wijze verkaveld in betrekkelijk grote rechthoekige percelen.

3.3 Landschapsbeeld

Het landschap in Ooststellingwerf wordt in het algemeen vooral gekenmerkt door de graslanden afgewisseld met enkele percelen bouwland en een aantal grotere boscomplexen (bv. Haulerveld, de bossen bij Oldeberkoop en Appelscha en de Compagnonsbossen bij Ravenswoud) en diverse kleinere bossen, houtsingels en houtwallen. Het noorden van de gemeente heeft daarbij een wat vlakker, meer Fries karakter en het zuiden een meer golvend en Drents karakter. Bij Appelscha liggen diverse niet beplante duinen (Aekingerzand of Kale Duinen). In het oosten van de gemeente, ligt het Fochteloër veen, een uitgestrekte vlakte.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

De Tjonger (met het Groot- en het Kleindiep en Bovenkuinder) en de Linde waren de belangrijkste waterwegen van natuurlijke oorsprong. De Linde was slechts bevaarbaar tot aan de Oldeberkoper brug (voor schepen met een diepgang van 6 tot 7 dm). De Linde werd in de jaren 1922-1927 gekanaliseerd. De zeer sterk kronkelende Tjonger (of Kuinder) werd in 1886-88 vanaf de Opsterlandsche Compagnonsvaart gekanaliseerd. Oldeberkoop kreeg door het graven van de Prinsewyk (1887-88) een verbinding met de Tjonger en werd voor behoorlijke binnenschepen bereikbaar, een levensvoorwaarde voor het ontstaan van agrarische industrie destijds. In 1887 kreeg ook Makkinga een verbinding met de Tjonger in de vorm van de Makkingastervaart.

De Compagnonsvaarten werden gegraven ten behoeve van de turfwinning. Het graven van de Opsterlandsche Compagnonsvaart was in 1790

gevorderd tot aan de Tjonger, omstreeks 1816-18 tot Oosterwolde en in 1847 tot aan de Drentse grens (Appelschaster vaart). Tussen het Friese en het Drentse kanalenstelsel lag een dam die in 1894 werd verwijderd. Op de plaats van de dam kwam een schutsluis. Voortaan kon men ook per schip van Appelscha naar Smilde. De Haulerwijkstervaart en de wijken werden gegraven vanaf 1756.

4.2 Landwegen

De oude verbindingswegen over land lagen in de lengterichting over de zandruggen. Sommige dorpen, zoals Fochteloo waren slecht bereikbaar vanwege het ontbreken van voldoende interlokale verbindingen door het veen.
Kort na het midden van de vorige eeuw begon men met het verharden van de belangrijkste doorgaande wegen. Omstreeks 1870 waren de volgende wegen in Ooststellingwerf inmiddels verhard : de weg door West- en Ooststellingwerf naar de straatweg tussen Assen en Zwolle (vanaf Wolvega over Oldeberkoop, Makkinga en Oosterwolde) (± 1855); Oosterwolde-Appelscha (1856, langs de vaart); Oosterwolde-Bakkeveen (langs de Compagnonsvaart); vanuit Schoterland-Donkerbroek (1857); Schoterland-Oldeberkoop-Noordwolde (1857-1859) en de weg van Boyl (Weststellingwerf) over Elsloo naar Makkinga (1866). Uit dit lijstje blijkt duidelijk de centrale positie van Oosterwolde in het wegennet.
Na 1900 volgde een nieuwe periode waarin een aantal wegen werd verhard, met name in de omgeving van Haule, Haulerwijk en Fochteloo. Daaraan was ook grote behoefte gezien de ontginningsactiviteiten in deze omgeving.

In het kader van de ruilverkaveling Jubbega-Schurega werd in de jaren zeventig evenwijdig aan de Kuinder of Tjonger de Kuinderweg aangelegd.

Belangrijke verbeteringen voor het doorgaande verkeer in de naoorlogse periode waren de wegen Wolvega-Oosterwolde en de weg van Drachten over Donkerbroek en Oosterwolde naar Emmen, die voor een groot gedeelte langs bestaande tracé's (waaronder de oude Bovenweg) werden aangelegd.

4.3 Tramverbindingen

Met de totstandkoming van enkele tramverbindingen in de eerste helft van deze eeuw werd Ooststellingwerf verlost uit een zekere mate van isolement waarin deze gemeente lang had verkeerd.
De stoomtramlijn Gorredijk-Donkerbroek-Oosterwolde, aangelegd in 1911, was als eerste gereed. De lijn werd deels langs bestaande wegen aangelegd en deels langs nieuwe tracé's. In 1914 volgde de verbinding Oosterwolde-Makkinga-Elsloo-Steenwijk en in 1915 de lijn Oosterwolde-Appelscha-Smilde-Assen. In Appelscha lagen de rails langs de zuidzijde van de vaart. In Oosterwolde werd in 1911 een tramstation gebouwd met een blok personeelswoningen. Later werd nog een tweede blok bijgebouwd.
Kort na de Tweede Wereldoorlog werd het personenvervoer gestaakt,

omdat autobusdiensten deze taak geleidelijk aan hadden overgenomen. De lijnen werden nog enkele jaren voor het goederenvervoer gebruikt. Nadat in de jaren zestig ook een einde kwam aan het goederenvervoer konden de rails worden verwijderd. Het tramstation van Oosterwolde is bewaard gebleven.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

Voor zover bekend zijn er in de gemeente Ooststellingwerf geen gasfabrieken geweest. Pas na de Tweede Wereldoorlog kreeg men de beschikking over aardgas.
Oosterwolde, Appelscha en Oldeberkoop waren de eerste drie plaatsen in Ooststellingwerf die waren voorzien van electriciteit.
Oosterwolde kreeg in 1909/10 een eigen electriciteitscentrale, die in 1913 overging naar de Coöp. Vereniging Elektrische Centrale te Oosterwolde en in 1925 bij het P.E.B. werd aangesloten. Ook voor de straatverlichting werd na opening van de centrale van deze energiebron gebruik gemaakt. In 1924 waren ook Appelscha en Oldeberkoop voorzien van electriciteit, gezien het feit dat deze plaatsen schakelstations hadden. In 1926 werd voor het eerst door het PEB electrische stroom in Appelscha geleverd. Enige tijd later kwam ook hier de eerste electrische straatverlichting.

Voor wat betreft de drinkwatervoorziening is men in Ooststellingwerf lang aangewezen geweest op water uit putten, tonnen en later cementen regenwaterbakken. In de jaren vijftig werden Oldeberkoop, Oosterwolde en Appelscha op het waterleidingnet aangesloten, waarschijnlijk in het kader van het Industrialiserings-waterleidingplan voor Oostelijk Friesland. Het leidingennet Oosterwolde-Appelscha was aanvankelijk een zelfstandig net met een pompstation in Terwisscha, dat in 1967 officieel in werking werd gesteld.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren de landbouw (met de verwante ambachten) en de turfgraverij de belangrijkste middelen van bestaan in Ooststellingwerf. In het algemeen was het een hard bestaan op de weinig vruchtbare zandgronden.
Toen de vervening aan het einde van de vorige eeuw over het hoogtepunt heen was raakten velen arbeiders werkloos. In het kader van de Werkverschaffing werden in de herfst van 1895 stenen uitgegraven (het zogenaamde "stenen kloppen") in het Weperveld, maar ook bij Haulerwijk. De gemeente bood werk door opdracht te geven tot de ontginning van de Weperpolder en de bouw van proefboerderijen daarin (Falkenahoeve, Wijkhoeve, de Driesprong, Veendijkshoeve). De "Reservekas" te Appelscha - opgericht in de eerste helft van de vorige eeuw ter ondersteuning van arme (voormalige) veenarbeiders met inkomsten via een belasting op de te graven turf - kocht ook percelen heide aan die door werkloze veenarbeiders werden ontgonnen. Hierdoor beschikte de Reservekas na verloop van tijd over

uitgestrekte landerijen, bossen en boerderijen.

5.2 Landbouw en zuivelindustrie

De weinig vruchtbare zandgronden waren geen bron van grote welvaart. Op de oude akkerlandcomplexen werd rogge verbouwd, terwijl op de niet afgegraven delen van het (hoog)veen boekweitbouw mogelijk was. De Maatschappij van Weldadigheid had omstreeks 1850 boekweitvelden ten zuiden van Appelscha langs de grens met de provincie Drenthe. Op de verveende en weer in cultuur gebrachte gronden werden ook aardappelen verbouwd. Door het geleidelijk aan verdwijnen van de heidevelden namen de schapenhouderij en de bijenhouderij aanzienlijk in betekenis af.

De zuivelproduktie verplaatste zich aan het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken.
Voor zover bekend verrezen op het grondgebied van de gemeente Ooststellingwerf zuivelfabrieken te **Elsloo** (1886/87), **Oosterwolde** (1887; tevens graanmalerij), **Appelscha** ("De Landman", 1892), **Fochteloo** ("de Nijverheid", 1895), **Makkinga** (1895); **Oldeberkoop** ("De Goede Verwachting", 1896), **Waskemeer** ("Hoop op Zegen", 1897), **Haulerwijk** ("De Eendracht", 1898), **Donkerbroek** (1896). Een deel van de fabrieken begon als particuliere fabriek maar werd later voortgezet als coöperatie.
De fabriek in Elsloo werd reeds in 1889 weer stopgezet; later kreeg dit dorp weer een eigen fabriek. De fabrieken van Appelscha en Fochteloo werden opgeheven in 1907 na aansluiting bij de fabriek in Oosterwolde; de fabriek te Haulerwijk werd in hetzelfde jaar gesloten en afgebroken. Ook de fabrieken in Donkerbroek, Makkinga, Oldeberkoop en Waskemeer zijn inmiddels gesloten. In sommige plaatsen zijn de fabrieksgebouwen - of delen daarvan- bewaard gebleven.

5.3 Vervening

De verveningswerkzaamheden in Ooststellingwerf boden vanaf de tweede helft van de 18de eeuw aan velen werk. De veenarbeiders vestigden zich voornamelijk in Haulerwijk en Nieuw-Appelscha. Omdat het werk seizoensgebonden was werd in de winter op vele plaatsen armoede geleden. Vanaf het einde van de vorige eeuw nam de omvang van de verveningswerkzaamheden - en daarmee ook de werkgelegenheid op dit terrein - sterk af.

5.4 Handel, ambachtelijke bedrijven en industrie

Oldeberkoop en Oosterwolde waren bescheiden marktplaatsen voor de directe omgeving. In Oosterwolde werd o.a. de boekweit verhandeld. Haulerwijk groeide later uit tot een handelscentrum met een sterke middenstand.

In 1856 waren er nog 3 korenmolens, 4 koren- en pelmolens en 2 mosterdmolens in Ooststellingwerf. Een aantal korenmolens werd afgebroken aan het einde van de vorige eeuw. De korenmolen van

Makkinga (1925) is waarschijnlijk de enige bewaardgebleven industriemolen.
In 1856 waren er behalve molens ook 1 leerlooierij, 4 grutterijen, 12 grof- en hoefsmederijen, 1 goud- en zilversmederij, 3 katoendrukkerijen, 3 zwart- en blauwververijen en 1 scheepstimmerwerf. Hiervan is niets overgebleven.

Behalve de industrie die sterk op de agrarische sector leunde kende Ooststellingwerf aanvankelijk weinig of geen industrie. Oosterwolde had (in 1958) ondermeer enige lichte metaalindustrie, een meubelfabriekje en een regenkledingbedrijf; in Haulerwijk was enige textielindustrie.

5.5 Recreatie

De bossen in de gemeente werden geleidelijk aan trekpleisters voor recreanten. Appelscha had al rond 1900 een thee- en koffiehuis (Duinenzathe; Boerestreek 9). Onder invloed van het in de jaren twintig opkomende toerisme kwamen o.a. ook het theehuis "De Oude Hof" (Boerestreek 7), de Jeugdherberg "Us Blau Hiem" (1930), een openluchttheater en een uitkijktoren tot stand.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De eerste nederzettingen in West- en Ooststellingwerf ontstonden als streekdorpen vanaf de 11de tot de 14de eeuw (Donkerbroek, Elsloo, Fochteloo, Haule). De occupatie vond waarschijnlijk plaats vanuit het Drents Plateau.
Over de ontginningsgeschiedenis van de Stellingwerven bestaat nog enige discussie, die zich met name toespitst op de vraag of de oude wegen op de zandruggen of de waterlopen de ontginningsbasis hebben gevormd. De oudste nederzettingen zijn mogelijk in vroeger tijd verplaatst van het water naar de huidige ligging aan de wegen. Het uiteindelijke resultaat is in grote lijnen hetzelfde : agrarische streekdorpen van uitgaande hoeven. Bij alle op de zandruggen gelegen boerderijen hoorde een lange, smalle strook ontgonnen land (bouw-, weide- en hooiland) en onontgonnen land. Naast streekdorpen ontstonden ook esdorp-achtige nederzettingen (Oosterwolde, (Oud)Appelscha en Tronde).

Al eerder kwam ter sprake dat de verveningswerkzaamheden leidden tot het ontstaan van nieuwe (niet-agrarische) kernen aan de vaarten (zogenaamde veenkolonieën) binnen de dorpsgebieden van Haule en Appelscha (Haulerwijk, Waskemeer, Appelscha aan de Vaart en Ravenswoud). Soms groeiden zij de oude kernen wat betreft het inwonertal boven het hoofd.

6.2 De nederzettingen

Appelscha

Appelscha ontstond als agrarische nederzetting op het zand en bestond waarschijnlijk al voor de 11e eeuw. De oudste en grootste kern was de Boerestreek (vroeger Hoog-Appelscha), waar een aantal boerderijen op een rijtje aan een brinkachtige ruimte waren gelegen. Aan twee zijden van de Boerestreek lagen akkerlandcomplexen, nl. Oosteres en Westeres. Behalve de Boerestreek waren er de kernen Terwisga, waar de kerk was gelegen, en Aekinga.
Met de in de eerste helft van de 19de eeuw begonnen vervening op grote schaal brak een periode aan van grote veranderingen binnen het dorpsgebied van Appelscha. In 1828 waren de voorbereidingen gereed, waaronder het graven van de vaart (Compagnonsvaart) van Venekoten onder Oosterwolde tot aan de Appelschaster venen en het graven van de wijken. Langs de vaart en de wijken ontstond een nieuwe nederzetting, vroeger Nieuw Appelscha genaamd. De huizenbouw werd door de compagnons aan regels gebonden : slechts in een bepaalde strook langs het kanaal mochten huizen van steen worden gebouwd met een minimum bouwsom van ƒ 300,-. Al voor 1844 moeten er - binnen een periode van 6 jaar - zeker 63 woningen gebouwd zijn. In 1848 lieten de Compagnons voor eigen gebruik een huis bouwen (Augustinus-state; Vaart ZZ 80), dat later - in gewijzigde vorm - een functie kreeg als pension en woonhuis. Vanaf het einde van de vorige eeuw nam de omvang van de verveningswerkzaamheden sterk af.
De verschillende infrastructurele voorzieningen haalden Appelscha geleidelijk aan uit haar geïsoleerde positie : de weg langs de Compagnonsvaart (1856), de vaarverbinding met Drenthe (1894) en de tramverbinding (1915). Tussen 1850 en 1940 werd vooral ter weerszijden van de vaart gebouwd, waardoor het accent nog sterker op dit dorpsdeel kwam te liggen. Behalve woningen verrezen daar ook kerken, scholen en een zuivelfabriek. Omstreeks 1880 werd begonnen met het aanplanten van bos ten zuidwesten van Appelscha. In de bossen werd in 1922 het sanatorium gebouwd (het latere Beatrixoord). De toenemende belangstelling van toeristen voor Appelscha en omgeving werd ruimtelijk zichtbaar door de bouw van hotels en pensions, de jeugdherberg Us Blau Hiem (1930), een uitkijktoren op de Bosberg en de aanleg van een zwembad (1934) en een openluchttheater.
Na de Tweede Wereldoorlog werden vele bestaande gebouwen door nieuwbouw vervangen. Het gebied tussen de vaart en de bossen werd min of meer volgebouwd, waardoor de langgerekte structuur van het dorp werd afgezwakt.

Donkerbroek

Ook Donkerbroek is één van de oudere agrarische nederzettingen in deze streek van Friesland. Donkerbroek was tot aan het begin van de 19de eeuw een streekdorp. De boerderijen lagen op een rij ter weerszijden van de weg van Hoornsterzwaag naar Haule.
Het graven van de Opsterlandsche Compagnonsvaart en de vervening

waren ook voor Donkerbroek van betekenis, maar een "echte veenkolonie" is het dorp nooit geworden. Er werden geen wijken gegraven hoewel rond het midden van de vorige eeuw daartoe wel plannen waren. Omstreeks 1850 lag het accent van de bebouwing op het lint van boerderijen hoewel ook langs de vaart enige bebouwing tot ontwikkeling was gekomen, waaronder de buitenplaats Ontwijk.
De groeiende bevolking kon worden opgevangen door een verdere verdichting en uitbreiding van het lint en het bouwen langs de Balkweg, waar sinds 1911 ook de tram liep, en de Schapendrift in noordelijke richting. In tegenstelling tot in andere dorpen nam de bebouwing langs de Compagnonsvaart niet of nauwelijks toe. Aan de noordzijde verrees een zuivelfabriek (1898) terwijl ten zuiden van het dorp bossen werden aangeplant. Nabij Ontwijk werd in 1911 het pand van de C.A.V. gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog werd aan de zuidoostzijde van het dorp een nieuwe woonwijk aangelegd, waardoor het lineaire karakter van het dorp werd afgezwakt. Door de aanleg van de weg tussen Drachten en Oosterwolde ten westen van de kern werd het doorgaande verkeer daaromheen geleid.

Onder Donkerbroek horen ook de buurtjes Petersburg en Moskou, die ten tijde van de veenexplotatie ontstonden.

Elsloo

Elsloo is een oud agrarisch streekdorp nabij de grens met de provincie Drenthe. De boerderijen waren gelegen aan de noord-zuid gerichte Binnenweg (Dorpsstraat). Ten westen van de Binnenweg lag de Buitenweg, waarlangs later de trambaan werd aangelegd. De groei van Elsloo was maar bescheiden. Tussen 1850 en 1940 was er ruimtelijk gezien slechts sprake van enige verdichting van het bebouwingslint langs de Dorpsstraat, terwijl ook langs de Buitenweg enkele panden werden gebouwd. Aan het zuidelijke uiteinde van het dorp werd in 1886/87 een zuivelfabriek gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog hebben zich geen ingrijpende wijzigingen voorgedaan.

Onder Elsloo hoort ook de buurschap Tronde met het karakter van een kern-esdorp. De structuur van deze kleine nederzetting die uit een achttal boerderijen bestaat is door de jaren heen niet noemenswaardig gewijzigd.

Fochteloo

Fochteloo is een klein agrarisch streekdorp gelegen in het oosten van de gemeente, nabij de Drentse grens. De boerderijen waren direct aan de weg door Fochteloo gelegen of op geringe afstand daarvan. Het bebouwingslint van het dorp is altijd zeer open van karakter gebleven. In 1895 startte een zuivelfabriekje dat in 1907 aangesloten werd bij Oosterwolde. In datzelfde jaar werd een betere weg aangelegd naar Oosterwolde, waardoor het dorp wat minder geïsoleerd kwam te liggen. Wezenlijk wijzigingen in de plattegrond van het dorp hebben zich niet voorgedaan.
Een in 1942 tot stand gekomen nieuw element was het door de bezet-

ters gebouwde kamp voor de Nederlandse Arbeidsdienst. Na de oorlog kreeg het de naam "Kamp Oranje" en werd het een interneringskamp voor NSB-ers. Terwijl de mannen in Kamp Oranje werden ondergebracht was er voor de vrouwen het meer oostelijk gelegen kamp "Ybenheer". Kamp Oranje was later nog in gebruik als opleidingskamp voor militairen en opvangkamp voor Molukkers. Van de gebouwen in de kampen is niets overgebleven. Hoewel van de oorspronkelijke aanleg weinig of niets meer over is, zijn de plaatsen van de kampen als groenelementen in het landschap nog goed herkenbaar.

Haule

Ook Haule is een agrarisch streekdorp, waarvan de structuur door de jaren heen weinig of niet veranderde. De bebouwing (boerderijen) lagen aan of nabij de weg van Donkerbroek naar Veenhuizen. Op de hei ten noorden van het dorp werd bos aangeplant, het zogenaamde Blauwe Bos.
Op het grondgebied van Haule ontstonden Haulerwijk en Waskemeer; deze dorpen worden apart behandeld.

Haulerwijk, Waskemeer en Janssen-stichting

Haulerwijk, een typische (oude) veenkolonie, is ontstaan vanaf het begin van de 18de eeuw op het grondgebied van Haule. Nadat vanaf 1756 de vaart en de wijken werden gegraven kwam de groei goed op gang. Ter weerszijden van de vaart verrees bebouwing in de vorm van kleine burgerwoningen, hutten en hokken.
Omstreeks 1850 kon deze lintbebouwing van Haulerwijk ruimtelijk gezien min of meer verdeeld worden in drie delen, nl. Beneden-Haulerwijk, Haulerwijk en Boven-Haulerwijk. Bij Boven-Haulerwijk, het meest oostelijke deel, maakt de vaart een scherpe bocht zuidwaarts. Haulerwijk had geen goede verbindingen over land. Pas in 1859 werd langs de noordzijde van de vaart een weg aangelegd. De kunstweg is van 1911. In 1880 werd Haulerwijk een zelfstandig dorp.
De plattegrond van Haulerwijk veranderde tot na de Tweede Wereldoorlog weinig of niet. Voor nieuwe bebouwing, waaronder kerken en scholen werd binnen de bestaande structuur ruimte gevonden. De lintbebouwing werd daardoor wel dichter van karakter.
Na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot zekere kernvorming te Beneden-Haulerwijk dat inmiddels een zelfstandig dorp was geworden en de naam Waskemeer had gekregen. Het centrale deel van Haulerwijk groeide uit tot een kern met een behoorlijke omvang met een sterke middenstand en enige textielindustrie. Het is thans na Oosterwolde en Appelscha het grootste dorp.

Ten zuidwesten van Waskemeer ligt de zogenaamde Janssen-stichting, één van de resultaten van de filantropische P.W. Janssen's Friesche Stichting die in 1896 haar ontginningswerk in Schoterland, Opsterland en Het Bildt startte. De heer P.W. Janssen kocht hier ca. 40 ha. heidegrond, liet het ontginnen en er boerderijtjes op bouwen.

Langedijke

Langedijke is een klein maar oud agrarisch dorp, gelegen ten zuiden van Oosterwolde. De boerderijen waren aanvankelijk verspreid gelegen aan de enige weg die het dorp doorsneed maar later ook aan een meer oostelijk gelegen weg. In 1864 werd aan de verbindingsweg tussen deze evenwijdig lopende wegen een school gebouwd en in 1867 het schoolhuis. Behalve enkele invullingen binnen de geschetste structuur hebben zich geen noemenswaardige wijzigingen voorgedaan.

Makkinga

Makkinga is een agrarische nederzetting, waarschijnlijk ontstaan na een langzaam voortschrijdende ontginning vanuit Oosterwolde. Aanvankelijk bestond Makkinga waarschijnlijk uit enkele streekjes boerderijen. Later kwam het accent van de bebouwing te liggen rond de kerk, die gelegen was bij de kruising van de wegen in de richtingen Donkerbroek, Elsloo, Oldeberkoop en Oosterwolde.
In 1856 werd Makkinga de hoofdplaats van de gemeente. Een bestaand pand werd toen verbouwd tot gemeentehuis. In 1886 werd Oosterwolde de nieuwe hoofdplaats. Van grote betekenis voor het dorp was de vaart van het dorp naar de inmiddels gekanaliseerde Tjonger (1887). In 1895 werd aan de zuidzijde van het dorp, aan de weg naar Elsloo) een zuivelfabriek gebouwd. In 1914 werd de tramlijn Oosterwolde-Steenwijk geopend waaraan ook Makkinga was gelegen. In 1924/25 werd in Makkinga een korenmolen gebouwd. Bij deze molen, oorspronkelijk afkomstig van Gorredijk, was vanaf ca. 1934 tevens de C.A.V. gevestigd.
De kern werd op bescheiden schaal uitgebreid, o.a. langs de weg naar Oosterwolde. In de omgeving van het dorp was een begraafplaats aangelegd en waren bossen aangeplant. Ook na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een bescheiden groei, zonder dat de ruimtelijke structuur daardoor wezenlijk werd gewijzigd.

Nijeberkoop

Nijeberkoop ontstond als dochternederzetting van Oldeberkoop. Het dorpsgebied werd doorsneden door twee min of meer evenwijdig lopende wegen, de Binnenweg (zuidelijke weg) en de Buitenweg (noordelijke weg). De boerderijen lagen aan en langs de Binnenweg, strekten van de Tjonger tot aan de Linde. Na 1850 nam de bebouwing langs de Binnenweg (thans Bovenweg) toe en ontstond ook bebouwing aan de Buitenweg (thans Oosterwoldseweg). Ook op het grondgebied van Nijeberkoop werden bossen aangeplant.

Oldeberkoop

Oldeberkoop is ontstaan als een agrarisch streekdorp. De dorpsplattegrond vertoont tevens overeenkomsten met die van de Drentse esdorpen. De kerk wordt namelijk omgeven door een brinkachtige ruimte en het regelmatige patroon van parallelle wegen met dwarsverbindingen wordt doorbroken door het Schuinpad. Door de ligging aan een van de weinige noord-zuidverbindingen in dit gebied had

het dorp een strategische positie.
Omstreeks 1850 was de dorpsbebouwing (een boerderij, een landhuis en woningen van arbeiders en ambachtslieden) vooral aan de brink gesitueerd. Buiten de kom lagen boerderijen op een rijtje tussen de Buiten- en Binnenweg, maar ook aan die wegen. (De Binnenweg heet daar tegenwoordig Wolvegasterweg en Oosterwoldseweg) Nabij het dorp lagen de buitens Vredewoud en Jagersrust.
In de loop van de 19de en vooral de 20ste eeuw namen de verzorgende en de woonfunctie van Oldeberkoop toe. In 1878 werd ten noordwesten van de dorpskom een nieuwe school gebouwd; de zuivelfabriek aan de Oosterwoldseweg ten oosten van het dorp verrees daar in 1896. Aan het begin van deze eeuw werd gebouwd aan de Molenhoek, de Wolvegasterweg en later aan de Oosterwoldseweg. Winkels zijn er aan de Wolvegasterweg en het zuidelijk deel van de oude kerk. Vermeldenswaardig is verder de oprichting van een lagere landbouwschool in 1921, waarschijnlijk de eerste dergelijke school in ons land.
Kort na de Tweede Wereldoorlog werd langs de westzijde van het dorp de Heerenveenseweg aangelegd. Later verrezen nieuwbouwwijken ten westen van deze weg en ten zuiden van de Wolvegaster- en Oosterwoldseweg.

Oosterwolde

Ook Oosterwolde is een oude agrarische nederzetting op het zand met typisch Drentse elementen zoals de essen en een brink. Het oudste deel van het dorp is 't Oost, de verbinding tussen de algemene brink en de drift (huidige Oosterbrink). Om deze kern lagen verschillende kleine nederzettingen, bestaande uit groepjes boerderijen (bv. Duurswolde, Buttinga, Jardinga, de Weper, Boekhorst en Venekoten). Omstreeks 1850 bestond de kern van het dorp uit de brink met de daaromheen gelegen bebouwing en de verdere (lint)bebouwing langs de weg van Haule naar Oosterwolde en Boekhorst. Ook langs de aan het begin van de vorige eeuw gegraven Compagnonsvaart was bebouwing tot stand gekomen (Veenoord). De vaart, thans een belangrijk element in de ruimtelijke structuur van het dorp, buigt nabij het centrum af in zuidoostelijke richting.

De uitbreidingen na 1850 vonden aanvankelijk vooral plaats in en direct om de kern (o.a. begraafplaats 1888) en in de vorm van een uitbreiding van genoemde lintbebouwing. Ook langs de Compagnonsvaart nam de bebouwing toe, waaronder de zuivelfabriek (1887) en het C.A.V.-gebouw (1915). Ten zuiden van de vaart werd in 1911 het tramstation gebouwd. Langs de weg in westelijke richting (Weemeweg) werden woningen gebouwd door een woningstichting. In 1886 werd Oosterwolde de nieuwe hoofdplaats van de gemeente Ooststellingwerf. Getuige de rentenierswoningen werd de plaats ook voor deze groep interessant. Aan de noordwestzijde van Oosterwolde lag al voor 1923 langgerekte groenstrook, later aangeduid als het gemeentelijk wandelbos.
Vanaf de jaren twintig groeide Oosterwolde in een sneller tempo. Vermoedelijk werd in de twintiger of dertiger jaren een uitbrei-

dingsplan gemaakt, waarvan een groot deel pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd gerealiseerd. De nieuwe uitbreidingen hadden een meer grootschalig karakter. Vooral aan de zuidzijde, maar ook aan de noordwestzijde verrezen woonwijken. De weg van Drachten naar Smilde werd uiteindelijk de zuidwestelijke begrenzing.

Oosterwolde werd ook een regionaal centrum van industrie en onderwijs; de eerste aanzetten daartoe dateren van kort voor de eeuwwisseling. In het centrum van het dorp en het begin van 't Oost ontstond een concentratie van winkels. Met betrekking tot de industrie kan nog gemeld worden dat de eerste bedrijven op de agrarische sector steunden, maar dat na de Tweede Wereldoorlog ook andersoortige bedrijven naar Oosterwolde kwamen. De meeste bedrijven kregen een plaats op terreinen langs de vaart, vooral aan de zuidoostzijde van het dorp.

Ravenswoud

Ravenswoud, ligt bij Appelscha in het zuidoosten van de gemeente en is het "jongste" dorp van Ooststellingwerf. Het ontstond na het midden van de vorige eeuw toen in deze omgeving de vervening begon. Het eerste huis in de dorpskom werd in 1871 gebouwd, voor rekening van een veenbaas/winkelier te Appelscha. Omstreeks 1915 stonden er nog geen twintig woningen. Daarin kwam verandering toen ca. 1918 de woningstichting ter weerszijden van de Compagnonsweg diverse woningen liet bouwen. Aan het begin van de jaren dertig werd ook een school gebouwd. De dorpsplattegrond heeft de vorm van een winkelhaak omdat de meeste bebouwing is gesitueerd aan twee haaks op elkaar staande straten. Kenmerkend voor het dorp en omgeving is het planmatige rechthoekige verkavelingspatroon. De ruimtelijke structuur van Ravenswoud, dat in 1952 een zelfstandig dorp werd, is sindsdien niet wezenlijk veranderd.
Na afloop van de verveningswerkzaamheden werden in de directe omgeving van het dorp bossen aangeplant terwijl er op de ontgonnen gronden diverse boerderijen kwamen.

6.3 Verspreide bebouwing

Omstreeks 1850 kwam er nauwelijks verspreid liggende bebouwing voor in de gemeente Ooststellingwerf, met uitzondering van de aan de wegen gelegen bebouwing nabij de dorpen en de bebouwing aan de wijken in de veengebieden bij Appelscha en Haulerwijk.
In de periode 1850-1940 is er veel verspreide bebouwing bijgekomen als gevolg van het bouwen van nieuwe boerderijen op de ontgonnen gronden.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. Twee Delen. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. Zes Delen. Leeuwarden (ca. 1955-1960).

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. v.d. Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

Ooststellingwerf

W. Adema. Oosterwolde in oude ansichten. Deel 1. Zaltbommel, 1972.

W. Adema. Oosterwolde in oude ansichten. Deel 2. Zaltbommel, 1975.

Bert van den Berg M.Tjzn. Haulerwijk en Waskemeer in oude ansichten. Zaltbommel, 1978.

Bert van den Berg M.Tjzn. Kent u ze nog ... die van Haulerwijk en Waskemeer. Deel 2. Zaltbommel, 1979.

K. Bosje en Dr. J.J. Spahr van der Hoek (red.) Oldeberkoop. Fryske Akademy, Leeuwarden, 1972.

S.J. van der Molen. Oldeberkoop, dorp tussen de stromen. Monument van de Maand, Jaargang 1, deel 3. Leeuwarden, juli 1986.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Oldeberkoop als beschermd dorpsgezicht. z.p., mei 1987.

H.H. Zwart Jbzn. Appelscha in oude ansichten, deel 2. Zaltbommel, 1982.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma. 1718.

Nieuwe atlas van de Provincie Friesland bevattende kaarten van de dertig Grietenijen of gemeenten, met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog. Leeuwarden, bij W. Eekhoff. 1849-1859.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland. Leeuwarden 1865-1867.

Topografische kaarten 1 : 25.000 van ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord Nederland. Wolters-Noordhoff b.v. Groningen, 1987.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990
Appelscha	1762	2287	2312	2226	2187	2810	3120	4411
Donkerbroek	993	1143	1240	1471	1369	1832	2110	1883
Elsloo	365	398	405	433	465	594	634	594
Fochteloo	203	313	338	350	363	476	512	401
Haule	1934	1922	349	380	398	668	800	562
Haulerwijk	-	-	1560	1663	1772	2325	2656	3215
Langedijke	137	130	153	165	179	209	290	251
Makkinga	473	717	636	642	705	959	1048	930
Nijeberkoop	173	186	232	243	259	336	407	299
Oldeberkoop	849	877	807	797	827	1062	1130	1453
Oosterwolde	1031	1238	1301	1349	1426	2345	3017	9572
Ravenswoud	-	-	-	-	-	-		363
Waskemeer	-	-	-	-	-	-		865

Ravenswoud hoorde onder Appelscha, werd in 1952 een zelfstandig dorp.
Haulerwijk werd in 1880 een zelfstandig dorp en hoorde voordien onder Haule.
Waskemeer werd voor 1948 een zelfstandig dorp, heette vroeger Beneden-Haulerwijk en hoorde onder Haulerwijk.

Kaart 1

Gemeente Ooststellingwerf

Gemeente Ooststellingwerf (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

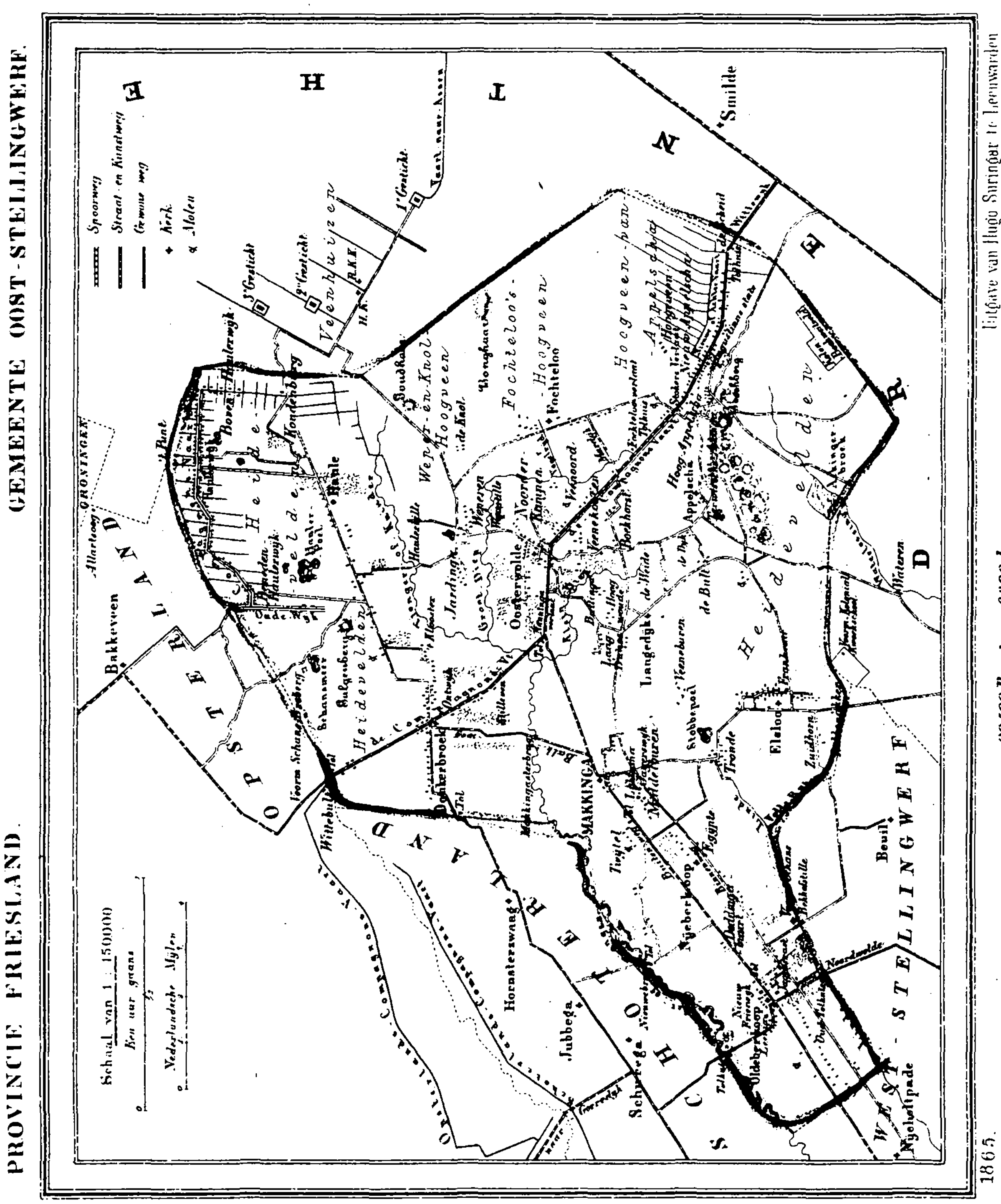

Kaart 2

Gemeente Ooststellingwerf

Gemeente Ooststellingwerf (1958)

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland.

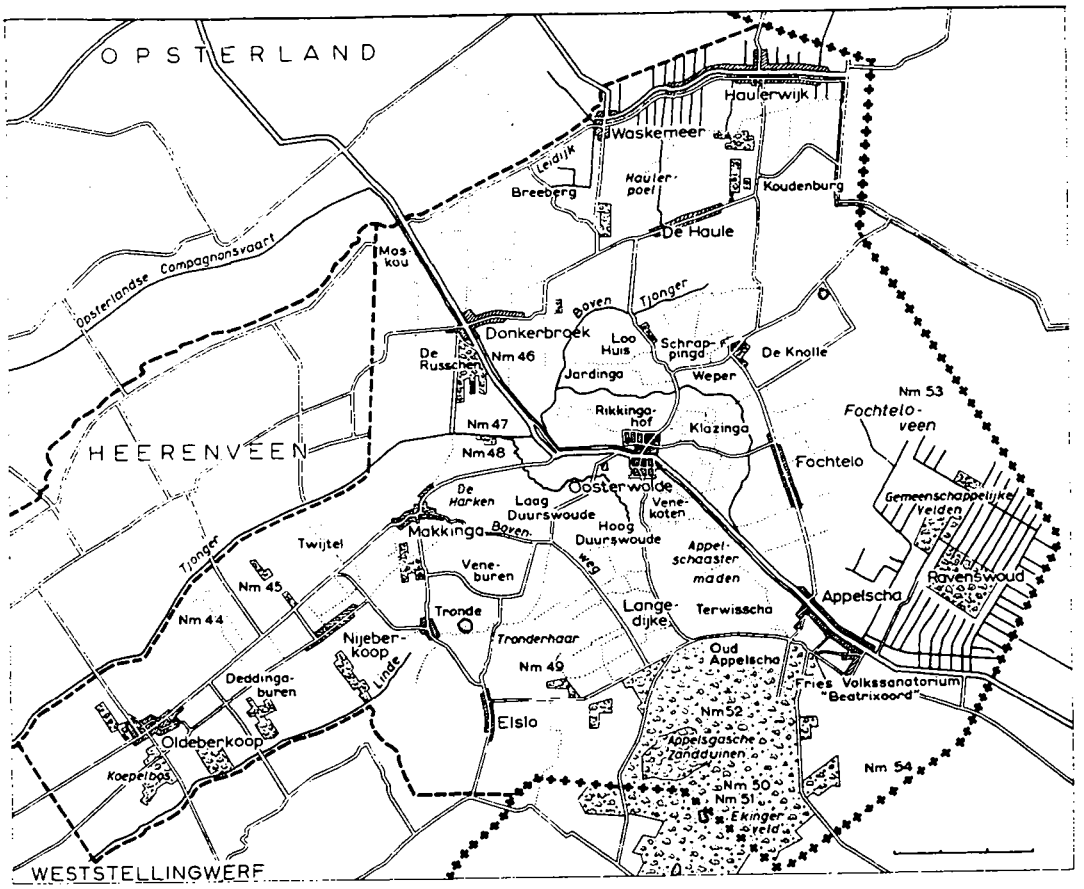

COLOFON

Opdrachtgever : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1992
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatie Project

M.F. Fermo
F.R. van Weezel Errens
G.J.M. Derks
C.R. Smook
J.T. Possel

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject werd begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W.H.C. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland

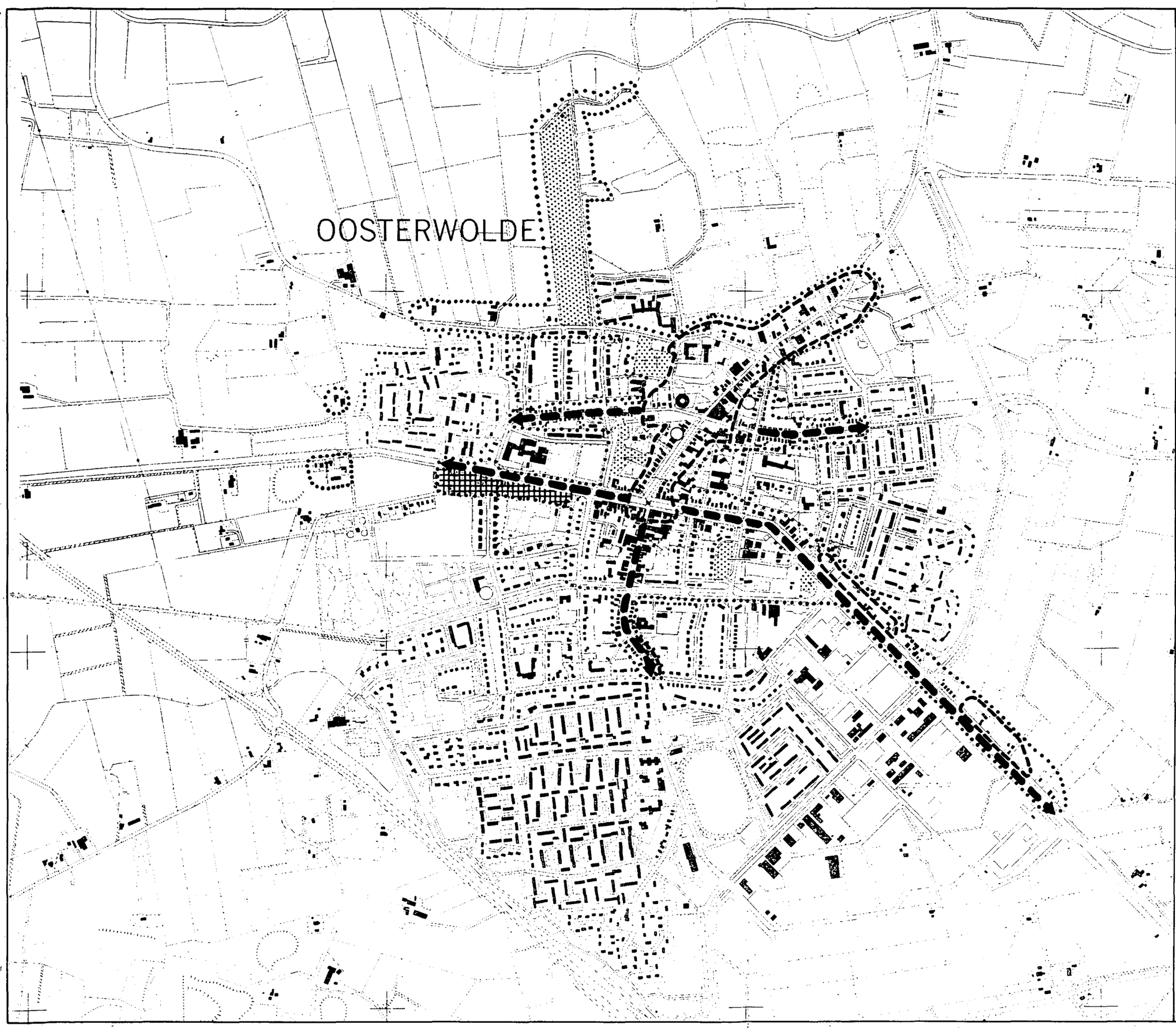

Typologie uitbreiding Oosterwolde 1850 - 1940

- globale grens 1850
- globale grens 1950
- lineaire ontwikkelingen
- groengebieden
- gebieden met bijzondere waarden
- na 1940 gereconstrueerde gebieden
- industriegebieden
- niet stedelijk ingerichte gebieden (waaronder tuinwijk-achtige ontwikkelingen)